

Ξένια Θεοδωρίδου
Πιανίστρια - Δρ. Μουσικολογίας
Καθηγήτρια πιάνου Μουσικού Σχολείου Θεσσαλονίκης
e-mail: xeniatheodor@yahoo.com

23/3/18

**Οι αρματολοί στην ελληνική επανάσταση,
με ιδιαίτερη αναφορά στους
Νικόλαο Στορνάρη και Γεώργιο Καραϊσκάκη¹**

(Επετειακή ομιλία σχολικής γιορτής Μ. Σ.Θ.)

(Διαφ. 1, τίτλου) Με την ευκαιρία της σημερινής επετείου της Επανάστασης του 1821, θα σας μιλήσω για τους αρματολούς και τη συνεισφορά τους στην απελευθέρωση, με κύριο κίνητρο να τολμήσω ένα συναρπαστικό ταξίδι μνήμης σε αυτό το πολύ σημαντικό, όσο και σκληρό, πολεμικό θέμα, όπου ελπίζω να σας συμπαρασύρω. Διευκρινίζω εξαρχής ότι είμαι πιανίστρια και μουσικολόγος και όχι ειδική ιστορικός, αλλά ως ενεργή εκπαιδευτικός και σκεπτόμενο μέλος της κοινωνίας, θα παρουσιάσω τις σκέψεις και τους προβληματισμούς μου με την κατά το δυνατόν σφαιρικότερη ιστορική τεκμηρίωση. Θα κάνω επίσης μια αναφορά στη μεγάλη θεομητορική γιορτή του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου στο τέλος της ομιλίας μου, σε συνάρτηση με το ιστορικό θέμα.

Οι αρματολοί και η δράση τους είναι μια ιστορική πτυχή σε κάποιο βαθμό γνωστή σε όλους, πιθανότατα μέσω της φράσης «κλέφτες και αρματολοί» και των κλέφτικων τραγουδιών. Υποθέτω πως σχεδόν όλοι γνωρίζουμε πως πάρα πολλοί από τους στρατιωτικούς πρωταγωνιστές του '21 ήταν αρματολοί, όπως ο Καραϊσκάκης, ο Ανδρούτσος, αλλά και άλλοι, λιγότερο γνωστοί πανελλήνια, όπως ο Βαρνακιώτης στην Αιτωλοακαρνανία, ο Μακεδόνας Καρατάσος κ.ά. Σε συνάρτηση με αυτό το θέμα, θα επιχειρήσω να διατυπώσω και ορισμένους προβληματισμούς σχετικά με τη γνώση της ιστορίας και τη χρησιμότητά της στο σχολείο του 21^{ου} αιώνα, κατ' επέκταση και στη σημερινή κοινωνία όπου ζούμε.

---

¹ Διευκρινίζω εδώ ότι δεν προστέθηκαν υποσημειώσεις, για λόγους οικονομίας χρόνου. Οι τυχόν ενδιαφερόμενοι για ακριβείς παραπομπές μπορούν όμως να ανατρέξουν στη βιβλιογραφία που παρατίθεται. Επισημαίνω ακόμη ότι η ομιλία μου δεν πρέπει να διαβαστεί ως προσπάθεια «αγιογράφησης» των προσώπων και των ενεργειών που αναφέρονται σε αυτήν, αλλά ως γενική αποτίμηση, που αξιολογεί συγκεντρωτικά τα ιστορικά στοιχεία. Μεμονωμένα περιστατικά που εν μέρει αντικρούουν κάποια απ' όσα αναφέρονται εδώ υπάρχουν, αλλά το ζητούμενο για μένα προσωπικά, όπως πιθανόν επίσης και για καθέναν που τον ενδιαφέρει η νεοελληνική ιστορία, ήταν να καταλήξω σε γενικά συμπεράσματα και να μην παρασυρθώ από λεπτομέρειες που συσκοτίζουν τη γενική εικόνα.

(Διαφ. 2, ετυμολογ.) Οι **αρματολοί** (ή **αρματωλοί**) ήταν ένοπλοι Χριστιανοί τους οποίους προσεταιρίζονταν οι Οθωμανοί, αναθέτοντάς τους την τήρηση της τάξης σε μια περιοχή (*αρματολίκι*). Παραθέτω στο power point στοιχεία για την ετυμολογία της λέξης, σύμφωνα με ιταλικούς (*armato/martoloso*) ή ελληνικούς όρους (*αρματολόγος*). Ορισμένοι μελετητές υποστηρίζουν ότι ο αρματολισμός υπήρχε και στο Βυζάντιο, με σώματα παρόμοια με της αγρο- ή χωροφυλακής και γίνεται συσχετισμός τους με τους Ακρίτες, δηλαδή τους συνοριοφύλακες. Κατ' άλλους πρόκειται για θεσμό της τουρκοκρατίας.

Για το καθεστώς των αρματολικιών και για συγκεκριμένα πρόσωπα με το αξίωμα αυτό γίνεται μια πολύ γενική αναφορά στα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας της γ' γυμνασίου, όπου και εξετάζεται η αντίστοιχη ιστορική περίοδος και αυτό πιθανότατα δεν θα μπορούσε να είναι αλλιώς, δηλαδή με περισσότερη επέκταση. Η αναφορά σε αυτούς στο βιβλίο της γ' γυμνασίου μας λέει ότι «Οι *αρματολοί ανήκαν σε ένοπλα σώματα οργανωμένα από την οθωμανική διοίκηση για την τήρηση της τάξης. Συχνά, κλέφτες γίνονταν αρματολοί και το αντίστροφο*». Παρακάτω, γίνεται λόγος για τις διαφορές τους από τους προεστούς στο πλαίσιο της εξιστόρησης για τη θλιβερή εμφύλια διαμάχη που ξεσπά ήδη στην αρχή του Αγώνα. Με την ομιλία μου θέλω ακριβώς να δώσω κίνητρα για προβληματισμό και ανάδυση ερωτημάτων από τη σχολική κοινότητα σχετικά με το ρόλο που οι αρματολοί διαδραμάτισαν στο '21, καθώς θα έρθουν στο φως μερικά όχι ευρέως γνωστά ιστορικά στοιχεία, αλλά κυρίως, θα μιλήσουμε και για τα εσωτερικά κίνητρα δράσης τους.

(Διαφ. 3, ερωτήμ.) Επιγραμματικά, θα συνόψιζα αυτά τα **ερωτήματα** στα εξής: εφόσον ήταν χριστιανοί, ποιο ήταν πραγματικά το φρόνημα των αρματολών, αφού υπηρετούσαν τους Τούρκους; Ποια ήταν η σχέση τους με τον άμαχο πληθυσμό που είχαν οριστεί να επιβλέπουν και να προστατεύουν; Χρησιμοποίησαν ποτέ τη στρατιωτική τους δύναμη εναντίον των Τούρων και πριν το 1821, σε απελευθερωτικές προσπάθειες; Η στάση τους στο '21 ήταν ενιαία υπέρ του κοινού Αγώνα; Εκτός από διαμάχες μερικών από αυτούς με τους πολιτικούς του Αγώνα, σαν τον Μαυροκορδάτο κ.ά., ποιες ήταν και οι μεταξύ τους έριδες, που στο σχολικό βιβλίο αναφέρονται συνοπτικά ως «τοπικοί ανταγωνισμοί»;

(Διαφ. 4, μεθοδολογία) Για όλα αυτά τα ερωτήματα έχουν σήμερα διατυπωθεί διαμετρικά αντίθετες απαντήσεις από ιστορικούς,² οπότε είναι εύλο-

---

² Π.χ. οι Στάθης και εν μέρει ο Παπαγιώργης αμφισβητούν το εθνικό φρόνημα των αρματολών, όπως και των κλεφτών. Το ζήτημα είναι πολύ μεγάλο για να δοθεί συνολική απάντηση εδώ, οπότε περιορίζομαι να αναφέρω ότι η αντίθετη άποψη παίρνει ως βάση της την ύπαρξη φυλετικής και εθνικής συνείδησης εκ μέρους των αρματολών, ανεξάρτητα από τις πράξεις τους. Με άλλα λόγια, η εσωτερική συνείδηση και το φρόνημα θεωρούνται κατά βάθος ανεπηρέαστα από τις εκάστοτε εξωτερικές συνθήκες, συμβιβασμούς κλπ.

γο να βρεθεί όποιος θελήσει να εμβαθύνει στο θέμα αυτό σε σύγχυση. Πιστεύω ότι για να προσεγγιστεί το φαινόμενο χρειάζεται νηφάλια θεώρηση της ιστορίας, σε συνδυασμό με απροκατάληπτη εξέταση πολλών έγκυρων μελετών, που στηρίζονται στις πηγές, όπως και η ικανότητα να αξιολογήσει κανείς τις εντελώς ιδιαίτερες συνθήκες ζωής των αρματολών αντικειμενικά.

(Διαφ. 5, Στουρ.) Πέρα από το καθαρά ιστορικό ενδιαφέρον που με παρακίνησε να αναλάβω την επετειακή ομιλία σήμερα, υπάρχει και ένα προσωπικό κίνητρο: η οικογένειά μου, από την πλευρά της μητέρας μου, κατάγεται από κλάδο οικογένειας Αρματολών της περιοχής Ασπροποτάμου Τρικάλων, του Νικολού Στορνάρη (ή Στουρνάρη, κατά την εκδοχή του ονόματός του με την ντόπια προφορά), που σκοτώνεται μαχόμενος στην Έξοδο του Μεσολογγίου. Τα τελευταία χρόνια ένιωσα έντονη την επιθυμία να μάθω περισσότερα για τη ζωή του και έκανα μερικές σχετικές αναζητήσεις. Ομολογώ ότι οι νέες γνώσεις που απέκτησα συνοδεύτηκαν από ισχυρές συγκινήσεις, καθώς γνώρισα περισσότερα για τον Νικολό Στορνάρη και για δραματικά γεγονότα που εκτυλίχθηκαν σε ορεινές περιοχές της Πίνδου που σήμερα είναι γνωστές ως δημοφιλή τουριστικά μέρη, όπως η Ελάτη, το Περτούλι, ο Ασπροπόταμος, δηλαδή ο ποταμός Αχελώος και οι πηγές του, ή το βουνό Κόζιακας των Τρικάλων (Διαφ τοπίο). Τα μέρη αυτά, με πολλά νερά και απόκρημνες πλαγιές, είναι υπέροχοι προορισμοί για διάφορα φυσιολατρικά σπορ, αλλά δυστυχώς θα έλεγα, σχεδόν καμιά δημόσια επιγραφή ή μνημείο δεν μαρτυρά το ιστορικό παρελθόν (Διαφ. 7, στήλη Στουρναραϊκών). Ευτυχώς, οι γραπτές πηγές για την περίπτωση του Στορνάρη είναι αρκετές: καταρχάς, ο επίσης αγωνιστής, Μακεδόνας Νικόλαος Κασομούλης, υπήρξε για τρία περίπου χρόνια γραμματικός και έμπιστός του, ως το θάνατό του στην Έξοδο. Μας άφησε το πολύ σημαντικό, ως ιστορικό τεκμήριο, εκτενέστατο σύγγραμμα «*Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων, 1821-1833*» (Διαφ. Εξώφυλλο), που απεικονίζει περιστατικά που ο ίδιος ο συγγραφέας στην πλειονότητά τους βίωσε και παρακολούθησε ως αυτόπτης μάρτυρας. Το εκδίδει ο ιστοριοδίφης Γιάννης Βλαχογιάννης στα 1940-1942, ο ίδιος που εξέδωσε και τα Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη. Τα *Ενθυμήματα*, παρά τα κάποια νοηματικά χάσματα και την ελλιπή χρήση της ελληνικής γλώσσας σε διάφορα σημεία, που επιδιώκει να μιμηθεί λόγιο ύφος, διακρίνονται και για τη σχεδόν θεατρική παραστατικότητά τους και λογοτεχνική τους δύναμη, όπως όταν περιγράφονται σκηνές λίγο πριν την Έξοδο στο Μεσολόγγι και αλλού. Ο Βλαχογιάννης θεωρεί τον Κασομούλη μετριοπαθή και αντικειμενικό ιστοριογράφο και πράγματι, εξιστορεί και πολλά αρνητικά που παρατηρεί. Αξίζει σίγουρα να τον μελετήσει κανείς, έστω μερικώς, καθώς μάλιστα μεγάλο μέρος του είναι διαθέσιμο στο διαδίκτυο. Να σημειώσω επίσης, μιας και είμαστε Μουσικό Σχολείο, ότι ο

Κασομούλης παίζει με μεράκι το νέι και τραγουδά, όπως καταγράφει ο ίδιος.

(Διαφ. βίος Κασομ.) Η ζωή του Κασομούλη είναι ενδεικτική για την προέλευση πολλών αγωνιστών: ήταν γόνος ευκατάστατης εμπορικής οικογένειας από τη Σιάτιστα Κοζάνης, μαθήτευσε σε σχολεία στη Σιάτιστα και στην Αλεξάνδρεια Ημαθίας και μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία πολύ νέος, σχεδόν 20 χρονών, σε ένα εμπορικό ταξίδι στη Σμύρνη. Αναλαμβάνει στρατιωτική δράση και συμμετέχει στις εξεγέρσεις της Μακεδονίας, μαζί με τον Εμμανουήλ Παππά, που αποτυγχάνουν και πνίγονται στο αίμα και, ενώ η οικογένειά του πλήττεται σοβαρά από τη δράση του αυτή, καταφεύγει στο Ασπροπόταμο το 1822, στο σώμα του Νικολού Στορνάρη. (Διαφ. ρήση) Η κοινωνική του προέλευση αποδεικνύει ότι ειδικά στον Βορειοελλαδικό χώρο, πολύ σημαντική κινητήρια δύναμη της Επανάστασης του '21, εκτός από λογίους, κληρικούς, προεστούς και τον απλό λαό - κάθε ομάδα με την ιδιαίτερη συνεισφορά της, με ειδικές συνθήκες συμμετοχής και όχι χωρίς προβλήματα- ήταν η τάξη των εμπόρων και τεχνιτών. Οι έμποροι είχαν επαφές με μεγάλα κέντρα της Ευρώπης, ήταν ανοιχτοί σε νέες ιδέες και επίσης είχαν σφαιρική αντίληψη του κόσμου και των Οθωμανών. Ο Κασομούλης μαρτυρεί: *«Ας εξετάση διακεκριμένως οποιοσδήποτε έλαβεν μέρος εις την Επανάστασιν, και θέλει ιδεί ότι η τάξι των ξενιτευμένων λογιστάτων και εμπόρων είναι ήτις πρώτη ετόλμησεν και εκίνησεν τον μοχλόν τούτον και έμβασεν και τους Προεστούς και Αρματολούς εις τα αίματα»*.

(Διαφ 11 αρματολίκ) Προχωρώντας τώρα στη γενική περιγραφή των αρματολικιών, αναφέρω ότι ο θεσμός εντοπίζεται επίσημα τον 16ο αιώνα την περίοδο του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς, αλλά πιθανότατα προϋπήρχε, και μεταβλήθηκε στο μεγάλο χρονικό διάστημα ως το 1821. Επρόκειτο για περιοχές της Βαλκανικής χερσονήσου, κυρίως ορεινές, δασώδεις και δυσπρόσιτες, οι οποίες όμως δεν έθεταν σε αμφισβήτηση την οθωμανική κυριαρχία, που ήταν εδραιωμένη στις εύφορες, πεδινές περιοχές, και από φορολογική άποψη είχαν δευτερεύουσα σημασία. Ήταν απότοκα της διαρκούς αντίστασης στην πλήρη οθωμανική κυριαρχία, που σχετίζεται με το φαινόμενο των Κλεφτών. Οι Αρματολοί προέρχονταν από τους Κλέφτες, οι οποίοι με την δράση τους, που μπορεί και να στόχευε αδιακρίτως σε Έλληνες και Οθωμανούς, κατάφερναν να αναγκάζουν τις οθωμανικές αρχές να τους παραχωρούν επίσημη αναγνώριση και εξουσία. Για το φαινόμενο των Κλεφτών, εκτός φυσικά από το ποσοστό εκείνο με καθαρά εγκληματικά κίνητρα, ισχύει η παραδοχή ότι προήλθαν από κατοίκους που εγκατέλειπαν τις πεδινές περιοχές, για να ζήσουν μια ανυπότακτη ζωή στα δύσβατα βουνά, όπου εκτός από λίγους πόρους διαβίωσης μέσω της κτηνοτροφίας και της γεωργίας, τρέπονταν προς τις αρπαγές και ληστείες. Τα βουνά πρόσφεραν καταφύγιο σε πολλούς ανυπότακτους,

ειδικά όταν στις περιοχές από όπου προέρχονταν υπήρχε γειτνίαση με ισχυρά στρατιωτικά κέντρα Τούρκων, αφού ο στρατός τους όταν δεν εκστράτευε, επιδιόταν συστηματικά σε λαφυραγωγίες και εξανδραποδισμούς στην περιοχή του.

Η πολεμική τακτική των κλεφταρματολών στηριζόταν στον κλεφτοπόλεμο, επειδή ήταν αριθμητικά λιγότεροι από τους αντιπάλους τους, οπότε οχυρώνονταν σε δύσβατες, ψηλές περιοχές, με φυσικά ταμπούρια και μετερίζια, και συχνά έκαναν γιουρούσια, δηλαδή αιφνιδιασμούς. Το ανδρείο ήθος τους και η ανυπότακτη ζωή τους μέσα στη φύση, όπου ζουν και αυτοί ως «*άγρια θηρία*», ειδικά μάλιστα όταν συνδέθηκαν με τους απελευθερωτικούς αγώνες, υμνήθηκαν από τη δημοτική μας ποίηση (διαφάνεια 11 και **ανάγνωση ποιήματος, μαθητής Ν. Γούλας**).

(Διαφ. 12 περιγραφή αρματολ.) Τα αρματολίκια είχαν υποτέλεια με αντάλλαγμα την εσωτερική αυτονομία και τη φοροδότηση κατ' αποκοπή. Επρόκειτο για «*μικρές ημιαυτόνομες νησίδες εντός του αυτοκρατορικού κράτους*», με κυρίαρχο το ελληνικό στοιχείο, καθώς Τούρκοι δεν εποίκισαν ορεινές περιοχές (όρος που περιλαμβάνόταν στο καθεστώς των αρματολικιών). Οι περιοχές αυτές διοικούνταν από συμβούλια αρχηγών χωριών και διέθεταν ένοπλα σώματα με ένα καπετάνιο επικεφαλής, με βασικό καθήκον την κατοχύρωση της ασφάλειας, ακόμη και έναντι των Οθωμανών. Η οικονομία τους ήταν κυρίως κτηνοτροφική, αλλά είχαν ενίοτε και σημαντική βιοτεχνική παραγωγή. Ο Κασομούλης π.χ. κάνει λόγο για χωριά στον Κόζιακα στη δικαιοδοσία του Στορνάρη, με νεροπρίονα για επεξεργασία ξυλείας, όπως και με παραγωγή υφασμάτων.

(Διαφ. 14, Χάρτης, ονομασίες) Το πρώτο και μεγαλύτερο αρματολίκι των Βαλκανίων, αυτό των *Αγράφων* προέκυψε μετά από την συμφωνία Οθωμανού αρχιστράτηγου με τους Αγραφιώτες, γνωστή ως *συνθήκη του Ταμασίου*, η οποία είχε υπογραφεί στις 10 Μαΐου 1525. Στη συνέχεια ο θεσμός επεκτάθηκε. Στην Ήπειρο και Αιτωλοακαρνανία σε κάποια δεδομένη στιγμή καταγράφονται πέντε αρματολίκια: Μαλακάσι, Τσουμέρκο (Τζουμέρκα), Βενέτικο, Λιδωρίκι και Ξηρόμερο. Άλλα τόσα υπάρχουν στη Θεσσαλία: Όλυμπος, Άγραφα, Χάσια, Μαυροβούνι και Πετρετζίκι, ενώ τέσσερα ακόμη δρουν στη Μακεδονία (Βέροια, Σέρβια, Γρεβενά και Μηλιά).

(Διαφ. 15, οικογένειες - ετυμολογία) Δημιουργήθηκαν τότε οι γενιές των αρματολών, μεγάλες οικογένειες στρατιωτικές, ένας κόσμος ολόκληρος πολεμιστών: ο Χρήστος Μηλιώνης, οι Καραϊσκιαίοι, οι Βλαχαβαίοι, οι Κοντογιανναίοι, ο Κατσαντώνης, ο Στορνάρης, οι Τσογκαίοι, οι Βαρνακιώτες, οι Γιολδασαίοι, ο Διάκος, ο Πανουργιάς κ.ά. Το επίσημο τουρκικό διοικητικό όνομα και για τις περιοχές των αρματολικιών ήταν σαντζάκια, αλλά στον Κασομούλη εντόπισα και αναφορά σε ουντζάκια. Αποτολμώ εδώ μια παρέκβαση για να αναφέρω μια προσωπική, συσχετιστική γλωσσολογική παρατήρηση. Στο ετυμολογικό λεξικό του Ανδριώτη αναφέρε-

ται ότι η ελληνική λέξη τζάκι παράγεται από την τουρκική *οτζάκ* = εστία, που όμως σημαίνει επίσης «καθορισμένη περιοχή Γενιτσαρικού σώματος» και «ισχυρή, επιφανής οικογένεια». Δεν έχω ακόμη επιβεβαιώσει ότι το *οτζάκ* ισούται με το μάλλον τοπικό προσδιοριστικό *ουντζάκ* (μήπως παραφθορά προφοράς;), αλλά μήπως με αυτή την τουρκική λέξη, σε συνδυασμό με την μετέπειτα δράση απογόνων των αρματολών ως τοπικών παραγόντων σχετίζεται, αν όχι προέρχεται και η σημερινή έκφραση: «*τα ισχυρά (πολιτικά ή άλλα) τζάκια*»;

(Διαφ. 16, Αρματολική οργάνωση) Το αξίωμα συνήθως ήταν κληρονομικό: τη θέση ενός Αρματολού, αν δεν υπήρχε βίαιη ανατροπή, καταλάμβανε ο πιο άξιος γιος του, ή ένα πρωτοπαλήκαρο, καθώς ήταν αναγκαία η απόδειξη ξεχωριστών στρατιωτικών, διπλωματικών και διοικητικών ικανοτήτων και χρειαζόταν επίσης πλήρης αποδοχή από τους υπόλοιπους της ομάδας. Το διορισμό των *αρματολών* επικύρωναν και επόπτευαν ταυτόχρονα οι Οθωμανοί δερβεναγάδες, που υπάγονταν στους περιφερειακούς πασάδες, μάλιστα και στον «Επόπτη των Δερβενίων» (περασμάτων), αξίωμα που κατέλαβε και ο Αλή-Πασάς των Ιωαννίνων. Με δεδομένο το δέσιμο με τον τόπο τους και την ισχυρή τάση για εξασφάλιση συμμάχων, οι αρματολοί επιδίωκαν τη δημιουργία δικτύων συνεργασίας μέσω συνοικεσίων και έτσι πολλοί συγγενεύουν μεταξύ τους. Βέβαια υπήρχαν και αντιζηλίες και επιβουλές ανάμεσά τους, που οι Τούρκοι υπέθαλπαν για τα συμφέροντά τους, επιλέγοντας δηλαδή να υποστηρίξουν τους πιο συναινετικούς και όχι επίφοβους στρατιωτικά ανάμεσα στους Έλληνες. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία επιχειρεί να ελέγξει τους αρματολούς, άλλοτε με στρατιωτικά μέσα και άλλοτε με διαπραγματεύσεις, όχι τόσο για φορολογικούς λόγους, καθώς εικάζεται ότι μπορεί να υπέπιπταν σε ατασθαλίες, πιθανόν παρουσιάζοντας μικρότερη παραγωγή στην περιοχή τους, ή αυξάνοντας τα έξοδα του σώματος, ώστε να καταβάλλονται περισσότεροι μισθοί, όσο για να τους ουδετεροποιήσει ή να τους οικειοποιηθεί για τις μεταφορικές και στρατιωτικές της ανάγκες. Μέρος αυτής της πρακτικής αποτελούσαν τα περίφημα «**καπάκια**», δηλαδή οι μυστικές, προσωρινές ανακωχές που συνήπταν οι αρματολοί με τους Τούρκους σε περιπτώσεις ταραχών, ή εκστρατειών τους, ώστε να διασώζεται ο άμαχος πληθυσμός και η επαρχία τους από τη σφαγή και τη λεηλασία. Συνάμα, οι καπετάνιοι, αν μυστικά επιδίωκαν αγώνα απελευθερωτικό κέρδιζαν χρόνο, μεταθέτοντάς τον σε ευνοϊκότερη χρονική συγκυρία. Φανερά όμως, στην επανάσταση του '21 αλλά και σε προγενέστερες περιστάσεις, ήταν αναγκασμένοι να στρατευθούν υπό τους Τούρκους, ενίοτε ακόμη και κατά άλλων Ελλήνων, κάτι που έγινε για όσους είχαν «τουρκέψει», δηλαδή προσεταιριστεί εκείνη την πλευρά. Πάγια τακτική του Αλήπασα όμως για τα αρματολίκια, όπως και άλλων Οθωμανών, ήταν το «*διαίρει και βασίλευε*», δηλαδή ανέθεταν σε μερικούς να εξοντώσουν άλλους που

είχαν καταστεί ενοχλητικοί ή επικίνδυνοι, δένοντάς τους έτσι στην αιματηρή εξουσία τους, γιατί αν δεν το έκαναν, κινδύνευαν να βρεθούν οι ίδιοι στη δεινή αυτή θέση. «Φέρε μου το κεφάλι του τάδε, για να σώσεις το δικό σου», ήταν η πολιτική του Αλή Πασά, με τα λόγια του Κωστή Παπαγιώργη στο βιβλίο του με τίτλο «*Τα καπάκια*», με τον οποίο όμως δεν συμφωνώ εντελώς σε ό, τι αφορά τα εκάστοτε κίνητρα δράσης των αρματολών. Συνέβη συχνά κατά τη διάρκεια του αγώνα, κάποιιοι να σηκώσουν τα όπλα, αλλά να δηλώσουν ανειλικρινή υποταγή αργότερα, για λόγους τακτικής, που μάλιστα έγινε δεκτή από τους Οθωμανούς. Όσοι δεν προσκύνησαν όταν τους δόθηκε ευκαιρία, βρήκαν μαρτυρικό θάνατο, όπως ο Αθανάσιος Διάκος. Ακούμε τραγούδι αφιερωμένο σε αυτόν (Διαφ. 17, **Τραγούδι Διάκου, ορχήστρα**).

(Διαφ.18, αρματ - προεστοί) Η ωφέλεια από τα αρματολίκια δεν ήταν καθόλου μικρή. Η Οθωμανική αυτοκρατορία είχε αναγκασθεί να επιτρέψει στο υπόδουλο έθνος την διατήρηση ενός είδους στρατού ασφαλείας, που το γύμνασε στρατιωτικά και αποτέλεσε μαγιά της Επανάστασης. Διοικητικά, οι αρματολοί συνήθως υπερτερούσαν έναντι των Ελλήνων προεστών, και καθώς οι ίδιοι, συνήθως, αναλάμβαναν τα οικονομικά της περιοχής, ήταν αναμενόμενο να δημιουργούνται και από αυτή την πλευρά αντιζηλίες και να υποθάλλονται ανατροπές στο αξίωμα, προκειμένου να το καταλάβει άλλος, ευνοϊκότερα διακείμενος. Αυτού του είδους οι διαμάχες φούντωσαν κατά την Επανάσταση, αλλά αυτό από μόνο του είναι θέμα για ξεχωριστή ειδική πραγμάτευση, που δεν μπορεί να γίνει σήμερα. Σε καιρούς ειρήνης, οι αρματολοί διατηρούσαν επιφανειακά την υποταγή στους Τούρκους («*ήταν προσκυνημένοι*» ήταν ο όρος της εποχής), όμως ήξεραν και οι δύο πλευρές ότι η ανακωχή ήταν επισφαλής, ανάλογα με τα φρονήματα και την περίσταση. Ήταν «*λυκοφιλίες*», και εδώ ταιριάζει η λαϊκή ρήση «*είχαν το κεφάλι τους στον τορβά*», καθώς, αν π.χ. κάποια περιοχή εξεγειρόταν και οι αρματολοί της ζητούσαν καταφύγιο στα γειτονικά αρματολίκια, ο εκεί καπετάνιος ήταν υποχρεωμένος ή να τους παραδώσει, βάζοντας καπάκια για την επικράτειά του, ή να τους ακολουθήσει. Στην περίοδο πριν την Επανάσταση πάντως ήδη προμηνύεται η διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθώς οι τοπικές οθωμανικές αρχές, ενίοτε σε συνεργασία και με Τουρκαλβανούς, αποκτούν πολύ μεγάλη ισχύ και τάσεις ανεξαρτησίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι εδώ η εξέγερση του Αλή Πασά στα Ιωάννινα.

Επανέρχομαι τώρα στα ειδικά ερωτήματα που έθεσα εξαρχής (Διαφ 19, ερωτήμ), παίρνοντας αφορμή για να απαντηθούν από τους βίους των αρματολών στους οποίους θέλω να επικεντρωθώ, δηλαδή των Ν. Στορνάρη και Γ. Καραϊσκάκη. Πρόκειται για δύο πολύ διαφορετικές προσωπικότητες: (Διαφ. διαφορές τους, 20) Ο Στορνάρης μαρτυρείται γενικότερα αλλά και σκιαγραφείται από τον Κασομούλη ως ικανός και οργανωτικός στρα-

τηγός, αν και δεν έχει να επιδείξει τις τολμηρές και σπουδαίες νίκες του Καραϊσκάκη. Είναι προσεκτικός στη διπλωματία και επίσης συνετός, ήπιος και φλεγματικός. Ο Καραϊσκάκης, αντίθετα, είχε εκρηκτικό ταμπεραμέντο, παρουσιάζεται ανυπότακτος στην κεντρική ελληνική διοίκηση και ασύστολα διεκδικητικός έναντι Ελλήνων και Τούρκων, είναι συχνά απρόβλεπτος, επίσης είναι απολαυστικά αθυρόστομος, ενώ το στρατηγικό του δαιμόνιο είναι αδιαμφισβήτητο. Η μειονεκτική θέση του στα αξιώματα τον οδηγεί σε στάση ανοιχτής αντιπαράθεσης με την επαναστατική διοίκηση, ειδικά με τον Μαυροκορδάτο, που δεν δίστασε να τον δικάσει επί εσχάτη προδοσία, και θα επανέλθω σε αυτό παρακάτω. Για να χρησιμοποιήσω έναν σύγχρονο όρο, θα έλεγα ότι ο απελπισμένος για την ισχύ που του άξιζε Καραϊσκάκης ήταν ένας αληθινός “desperado”, και επιπλέον, επειδή θέλω να νιώσετε αυτούς τους ήρωες πιο οικείους και να χρησιμοποιήσετε τη φαντασία σας για να αναπαραστήσετε την προσωπικότητά τους, η αδίστακτη φύση του με κάνει να θέλω να τον παραλληλίσω με έναν γνωστό κινηματογραφικό ήρωα. (Διαφ. 21, Καραϊσκάκης) Δεν ξέρω αν κάποιος μπορεί να μαντέψει, αλλά προσωπικά, βρίσκω ομοιότητες με τον...(2^η διαφ. Καραϊσκ. - Sparrow) Jack Sparrow, από τους Πειρατές της Καραϊβικής, που ερμήνευσε υπέροχα ο Johnny Depp! Και οι δύο κυνηγούν να κατακτήσουν ή να επανακαταλάβουν ένα πράγμα που τους είναι πολύτιμο (το αρματολίκι Αγράφων και ένα πλοίο) και κατά τη διάρκεια της δράσης τους αυτής, για κάποιο διάστημα δεν είμαστε σίγουροι για την πλευρά που ανήκουν.³

(Διαφ. 23, Στουρν). Ο Στορνάρης (1778 – 1826) παραλαμβάνει το αρματολίκι από τον πατέρα του, Ευθύμιο Στορνάρη στα 1812, σε ηλικία 34 ετών. Αυτός με τη σειρά του ήταν πρωτοπαλίκαρα του Λάππα και το ανέλαβε όταν ο τελευταίος σκοτώνεται δόλια από τους Τούρκους στο χωριό Δραμίζι του Κόζιακα, χωριό που κατοικείται και σήμερα. Μέσω της περίπτωσης του Λάππα δίνονται ήδη οι πρώτες απαντήσεις σε ένα από τα ερωτήματα που έθεσα στην αρχή, σχετικά με το φρόνημα των αρματολών και τη συμμετοχή τους σε άλλα επαναστατικά κινήματα: μαζί με άλλους οπλαρχηγούς, ο Λάππας επαναστατεί στα Ορλωφικά, την εξέγερση των Ελλήνων που υποστήριξε η Ρωσία στα 1770. (Διαφ. 24, Ορλωφ - Νάουσα) Αναφέρω εδώ παρενθετικά ότι υπήρξαν βέβαια και παλιότερα κινήσεις αντίστασης και εξέγερσης, όπως, πολύ χαρακτηριστικά στα 1705 στη Νάουσα. Όταν τότε οι Τούρκοι ζήτησαν παιδιά στο παιδομάζωμα, οι κάτοικοι υπό τον αρματολό Καραδήμο αρνήθηκαν, σκότωσαν τον αξιωματούχο και

---

³ Κάπου εκεί σταματά η σύγκριση μεταξύ τους, που παραβλέπει σκόπιμα ριζικές διαφορές ήθους και επιδιώξεων. Αναφέρω επίσης τη συνομιλία που είχα με τον συνάδελφο, φιλόλογο και πρώην Διευθυντή του Μ.Σ.Θ., Αντώνη Βλέτση, που μου επέστησε την προσοχή στην σαφώς υπέρτερη «λεβεντιά» του Καραϊσκάκη, άποψη που σαφώς συμμερίζομαι.

τους συνοδούς του και, όπως μας πληροφορεί τουρκικό έγγραφο, σχημάτισαν ομάδα από 100 και παραπάνω άνδρες και επαναστάτησαν, διαδίδοντας το κίνημά τους ευρύτερα στην περιοχή. Μα και ποια παραπάνω απόδειξη χρειάζεται κανείς για το φρόνημα των αρματολών, με εξαιρέσεις βέβαια, από το ότι ο Ρήγας Φεραίος αναφέρει [στον «Ύμνο Πατριωτικό της Ελλάδος και όλης της Γραικίας»] 30 περίπου αρματολούς σαν πρότυπο για τους άλλους Έλληνες; Επιστρέφοντας στα Ορλωφικά και στην ιστορία των Στορναραίων (Διαφ. Ιστορία οικογ.25): όταν αποτυγχάνει το κίνημα αυτό, οι αρματολοί καίνε τα χωριά σε μεγάλες επικράτειες, για να δυσχεράνουν την επέλαση των Τούρκων και καταφεύγουν στα Επτάνησα. Οι Τούρκοι τους προσφέρουν ανακωχή και τους επαναπρολαμβάνουν, αλλά ο Λάππας, πιθανόν ως ταραχοποιό στοιχείο, εκκαθαρίζεται.

(Διαφ. δράση Στρ, 26) Γενικά η διοίκηση του Στουρνάρα μαρτυρείται από τον Κασομούλη ως χρηστή: εμποδίζει τα αδέρφια του να κερδοσκοπήσουν σε βάρος κατοίκων και αργότερα σέβεται την εντολή της επαναστατικής διοίκησης που προέβλεπε εξόφληση χρεών μετά τις εχθροπραξίες και την αναμενόμενη απελευθέρωση. Εμφανίζεται επίσης να γίνεται σεβαστός από τους κατοίκους, όπως και από επιφανείς προσωπικότητες, ανάμεσά τους και από τον λόρδο Βύρωνα.

Ο Στορνάρης μυείται στη Φιλική Εταιρεία στα 1816 και τον Ιανουάριο του '21 είναι παρών μαζί με άλλους Στερεοελλαδίτες οπλαρχηγούς [Ανδρούτσος, Καραϊσκάκης, Βαρνακιώτης, Κίτσος Τζαβέλλας, Τσόγκας, Τομπάζης από την Ύδρα κ.ά.] στην Αγία Μαύρα της Λευκάδας, στο σπίτι του ποιητή Ιωάννη Ζαμπέλιου, όπου ορκίζονται να σηκώσουν τη σημαία της Επανάστασης στην περιοχή τους. Ο Στορνάρης το έπραξε αυτό για τα 67 χωριά δικαιοδοσίας του στον Ασπροπόταμο, που κατοικούνταν αποκλειστικά από Έλληνες. Κύριοι συνεργάτες του αγωνιστές υπήρξαν οι επίσης αρματολοί Γρηγόρης Λιακατάς, γαμπρός του, που θα φονευθεί μαζί του στο Μεσολόγγι και ο Αθανάσιος Μάνταλος. Παράλληλα, ως αγωνιστής από την περιοχή Ασπροποτάμου θα δράσει και ο προεστός Χριστόδουλος Χατζηπέτρου, που συγκρότησε δικό του σώμα στο Μεσολόγγι και διακρίθηκε σε πολλές μάχες αργότερα, τον οποίο αναφέρει πολύ επαινετικά και ο Υψηλάντης. Ο Χ' Πέτρου μάλιστα, το 1812 ταξίδεψε για να συναντήσει τον Ναπολέοντα στη Βιέννη και να τον παρακαλέσει να συνεργήσει στην ελευθερία της Ελλάδας, αλλά δεν έμεινε ικανοποιημένος από την απάντηση του Γάλλου στρατάρχη, που μετέθετε την εμπλοκή του για αργότερα και επέστρεψε άπρακτος. Ενώ αναφερόμαστε στην αρχή της Επανάστασης, όπου οι αρματολοί πολεμούν ακόμη κοντά στις εστίες τους και ξεκουράζονται εκεί μετά τις συμπλοκές, ακούμε το τραγούδι **«Στην ποταμιά σωπαίνει το κανόνι»** του Μάνου Χατζηδάκη.

Στη συνέχεια θα απαριθμήσω τα κυριότερα γεγονότα που χαρακτηρίζουν τους Στορνάρη και Καραϊσκάκη και την προσφορά τους και είναι επαρκή για να κατανοήσουμε τον τρόπο σκέψης και δράσης γενικότερα των αρματολών κατά το '21, όπως και να πάρουμε όλοι μια ιδέα από την συνεχώς αμφίβολη πορεία του Αγώνα στην ορεινή Ελλάδα. Εκεί σε αντίθεση με τον Μοριά, η απελευθέρωση δεν εδραιώνεται νωρίς και δεν έρχεται παρά πολύ αργότερα για τη γραμμή πάνω από την Αιτωλοακαρνανία. Οι πρώτες κινήσεις των αρματολών στις περιοχές της ορεινής Στερεάς Ελλάδας και Θεσσαλίας το 1821 δεν επιτυγχάνουν στρατιωτικά και ο Στορνάρης συνθηκολογεί. Το 1822 καταφτάνουν ο Κασομούλης και άλλοι που αγωνίστηκαν σε άλλες περιοχές, μεταφέροντας επαναστατικές σπίθες. Το 1823 δέχεται νέες απειλητικές προτάσεις από τους Τούρκους, αλλά δεν υποχωρεί. Υποστηρίζει τον Καραϊσκάκη, που, παραβαίνοντας το εθιμικό σύστημα διαδοχής στο αρματολίκι διεκδικεί την αρχηγία στα Άγραφα, σε επιθέσεις του εναντίον Ελλήνων με αμφίσημη στάση έναντι του Αγώνα και παρόμοιες τοπικές βλέψεις. (Διαφ. 27, Καραϊσκ) Να σημειώσουμε εδώ ότι ο Καραϊσκάκης στην αρχή του Αγώνα είναι μια αμφιλεγόμενη προσωπικότητα: γενναίος και σκληρός πολεμιστής, που εκπαιδεύτηκε στο στρατό του Αλή Πασά στα Γιάννενα, τον οποίο και υπηρέτησε, δεν έχει αδιαφιλονίκητα πατρογονικά δικαιώματα σε αρματολίκι, γιατί είναι νόθος γιος του Καπετάν Δημήτρη Καραϊσκού, αρματολού των Αγράφων. Η εμπλοκή του στον Αγώνα συνοδεύεται διαρκώς από τις προσωπικές προσπάθειές του να κατακτήσει το αρματολίκι αυτό, που δεν διοικούνταν άξια (από τους Μπουκουβαλαίους και τον ευνοούμενο του Μαυροκορδάτου, Ράγκο). Για το σκοπό αυτό, για κάποιο χρονικό διάστημα οι κινήσεις του θα είναι δίσημες και σύμφωνα με το συμφέρον του κάθε στιγμή. Ο Στορνάρης πάντως τον υποστηρίζει, όπως μεταφέρει ο Κασομούλης: *«Συνήργησα να λάβει τα Άγραφα ο Καραϊσκάκης, διότι αυτός μόνος δύναται να τα βαστά και ελεύθερα. Αν βοηθούσα τους Μπουκουβαλαίους, ως ανάξιοι ήθελαν προ καιρού τα παραδώσει εις τους Τούρκους, ώστε εκείνοι και αυτούς να κυνηγήσουν και ημάς έπειτα να μας εξοντώσουν»*. Πράγματι, ο Καραϊσκάκης ήδη έχει μια λαμπρή νίκη στο ενεργητικό του: στη θέση Σοβολάκο διαλύει το στράτευμα του Κιουταχή, που είχε μόλις λύσει την Α' πολιορκία του Μεσολογγίου και κατευθυνόταν προς τα Τρίκαλα μέσω Αγράφων, για να ξεχειμωνιάσει. Ήταν μια νίκη που τον καθιέρωσε έναντι των Ελλήνων πολιτικών και στρατιωτικών. Τον Απρίλιο του 1823 λοιπόν, Στορνάρης και Καραϊσκάκης κατατροπώνουν τους ενάντιους του τελευταίου στα Άγραφα και ετοιμάζονται εναντίον των Τούρκων. Δέχονται επιθέσεις, αλλά τελικά οι Τούρκοι υποχωρούν αυτοβούλως από μεγαλύτερες συμπλοκές, καθώς οι κινήσεις τους στην περιοχή ήταν κυρίως αντιπερισπασμός. (Διαφ. τοπ. αυτοδ., 28) Τα συμβάντα όταν οι Τούρκοι έστειλαν μήνυμα καλώντας σε παράδοση τον πληθυσμό και τους αρματολούς μας δίνουν μια

εικόνα για τον τρόπο διοίκησης των τελευταίων και γενικά για την τοπική αυτοδιοίκηση επί Τουρκοκρατίας: ο Στορνάρης καλεί όλους στην πλατεία του κεφαλοχωριού Κούτσαινα, τα σημερινά Στουρναραίικα, τους διαβάζει την επιστολή και ζητά τη γνώμη τους. Αποφασίζεται η μετακίνηση των πληθυσμών, ενώ ο ίδιος έχει ήδη προνοήσει, με πόνο ψυχής όπως μαρτυρεί ο Κασομούλης, να στείλει την οικογένειά του στον Κάλαμο, νησί του Ιονίου όπου συχνά κατέφευγαν Έλληνες της Στερεάς Ελλάδας στο '21. Ο χωρισμός από τους οικείους τους ήταν αναπόφευκτος για τους αγωνιστές, αλλά οι γυναίκες υπήρξαν πρότυπα ανδρείας, που ενθάρρυναν τους άντρες τους, όπως μας λέει το **Τραγούδι Έκτωρ-Ανδρομάχη**.

Οι ενέργειες τον Απρίλιο του 1823 δεν είχαν αποτέλεσμα, καθώς οι πληθυσμοί λόγω των ελλείψεων τροφής αναγκάστηκαν να επιστρέψουν στα εδάφη τους και ο Στορνάρης συνθηκολογεί με καπάκια, όπως και ο Καραϊσκάκης, αναφέροντας τους λόγους που τον οδήγησαν εκεί στην ελληνική διοίκηση. Είναι σημαντικό να κατανοήσουμε εδώ ότι οι λόγοι της συνθηκολόγησης ήταν ρεαλιστικοί, καθώς η επαρχία τροφοδοτούσε το αρματολικό σώμα, που όπως και συνολικά ο ελληνικός στρατός κατά το '21 ήταν έμμισθο, αλλά και στρατηγικοί, δηλαδή επιδιωκόταν να μην παραδοθούν οι περιοχές στους Τούρκους ή στους Τουρκαλβανούς.

(διαφ. 29, επιθέσεις κατοίκων) Τον Ιούλιο του 1823 ξεκινά νέα εκστρατεία Τούρκων εναντίον τους. Τότε οι πληθυσμοί που είχαν επανέλθει στις εστίες τους μετακινούνται ξανά και ετοιμάζεται άμυνα. Έχει ενδιαφέρον για τα ήθη του Αγώνα να επισημάνουμε ότι, όταν οι πληθυσμοί καταφεύγουν στα ελληνικά χωριά του αρματολικιού του Βάλτου, πέφτουν θύματα ληστείας και βιαιοπραγιών από τους ίδιους τους εκεί Έλληνες συμπατριώτες τους, που από την αρχαιότητα φημίζονται για τη συνήθειά τους αυτή. Ο Κασομούλης και πάλι καταγράφει τη θλίψη του Στορνάρη, που όμως, ενόψει της σχεδιαζόμενης καθόδου στο Μεσολόγγι, δεν αντιδρά πολεμικά εναντίον τους, παρά το αφήνει για αργότερα. Ούτε όμως την επόμενη φορά που διέρχεται μαζί με στράτευμα από εκεί, επιστρέφοντας από το Μεσολόγγι το 1824, θα επιδιώξει εκδίκηση ο Στορνάρης, αν και θα μπορούσε, γεγονός που οπωσδήποτε τον χαρακτηρίζει ως άνθρωπο συνετό και ανεξίκακο, που δεν επιθυμούσε ανώφελες εμφύλιες διαμάχες. Στην κάθοδο και των δύο αρματολών στο Μεσολόγγι, ο Στορνάρης γνωρίζει και τον Byron, αλλά λαμβάνει χώρα και η επονείδιστη δίκη του Καραϊσκάκη επί εσχάτη προδοσία το φθινόπωρο του 1823, που υποκινήθηκε από τον Μαυροκορδάτο.

(Διαφ. 30, Μαυροκ) Ο Μαυροκορδάτος⁴ πήρε στα χέρια του τη γενική αρχηγία του στρατιωτικού αγώνα και υπέσκαψε τα θεμέλια του ανεπανόρθωτα με τις εξής ενέργειες: πήρε αυτόβουλα την εξουσία να επικυρώνει ο ίδιος τις τοποθετήσεις των αρματολών, σύμφωνα με καθαρά προσωπικές του προτιμήσεις για όσα αρματολίκια χήρευαν, όρισε ένα ανώτατο όριο στρατολογίας που μπορούσε να ξεπεραστεί μόνο με την άδειά του, επέβαλλε να πρέπει να ζητηθεί η άδειά του για οποιαδήποτε στρατιωτική επιχείρηση, ακόμη και αν το σώμα βρισκόταν μακριά και, τέλος, απαγόρευσε τα καπάκια, που ήταν μια γνωστή και παραδεκτή τακτική ώστε να προφυλάσσονται οι άμαχοι πληθυσμοί, κατ' επέκταση και τα στρατιωτικά σώματα. Αντί να περιδιαβεί τις ορεινές περιοχές και να τις ενώσει, συντονίζοντας επιχειρήσεις από εκεί με την τακτική που ήταν ήδη δοκιμασμένη και επιτυχής, δηλαδή τον κλεφτοπόλεμο και τις αιφνιδιαστικές επιθέσεις, παρέμεινε στο Μεσολόγγι, «στο ισιάδι», δίνοντας διαταγές με χρονοκαθυστέρηση, περιορίζοντας τη δύναμη των αρματολών, που μπορούσαν να επιστρατεύουν περισσότερους απ' ό,τι τους όρισε από την περιοχή τους, υποθάλποντας έριδες μεταξύ τους, όπως στην περίπτωση των Αγράφων και τέλος, κάνοντας ανεφάρμοστα και ανώφελα σχέδια για εκστρατείες που ήταν καταδικασμένες να αποτύχουν, όπως κατά της Άρτας. Στην ουσία, ο Μαυροκορδάτος έτρεμε τη δύναμη των άπραγων στα πολιτικά και χωρίς ευρωπαϊκές διασυνδέσεις οπλαρχηγών, που πιθανόν να εμπόδιζε τη δική του ανάδειξη.

(Διαφ. 31, δίκη Καρ.) Είναι αλήθεια ότι ο Καραϊσκάκης, ως περιφρονημένος από τον Γενικό Διευθυντή Μαυροκορδάτο, που του όρισε δύναμη πολύ κατώτερη από την αξία του και δεν του επικύρωσε τα πολυπόθητά του Άγραφα, τον αμφισβήτησε και τον διέβαλε στους άλλους οπλαρχηγούς, προσπαθώντας στην πραγματικότητα όμως να τους κάνει να καταλάβουν την ολέθρια στα στρατιωτικά επίδραση του άκαπνου Μαυροκορδάτου. Ο Κασομούλης μαρτυρεί τα λόγια του προς τους αρματολούς Ίσκο, Γωγαίους και Κουτεληδαίους ως εξής: «Οι παλιοί αρματολοί ορκίστηκαν να σας κάμουν σκλάβους (ενν. με την τυφλή υποταγή τους στον Μαυροκορδάτο), και αν θέλετε ζητήσατε στρατολογία, να ιδήτε - σας συγχωρείται; Εμένα με ωργίσθησαν διότι δεν ηθέλησα να συμφωνήσω με αυτούς - να πνίξω τα δίκαιά σας. Ανοίξετε τα ομμάτιά σας, ιδέτε ποίους ακολουθάτε και εις τι γκρημνόν ετοιμάζουν να σας ρίψουν» (Κασομούλης, τόμ Β', 102). (32, Δίκη 2^η) Μετά από ακόμη δύο επεισόδια παρορμητικών αντιδράσεών του, και καθώς στέλνει έναν από το στράτευμα, τον Βουλπιώτη, με γράμματα προς χωριό της Άρτας, για να του διευκολύνουν τη διάβαση της επιστροφής, αλλά λί-

---

⁴ Τα ακόλουθα δεν αποτελούν συνολική αποτίμηση της πορείας και συμβολής του Μαυροκορδάτου στον Αγώνα και το ζήτημα της αναγκαιότητας μιας κατά μέτωπο μάχης σε πεδιάδα είναι επίσης πολύ μεγάλο για να αναφερθεί εδώ.

γο μετά κατεβαίνει ο Ομέρ Βρυώνης στην Άρτα, ο Καραϊσκάκης ενοχοποιείται ότι συνεννοήθηκε μαζί του. Η κατάληξη είναι γνωστή: ο Καραϊσκάκης δικάζεται από επιτροπή αρματολών και ορισμένων της πολιτικής Επιτροπής του Αγώνα επί εσχάτη προδοσία. Στη δίκη αυτή, ο Στορνάρης τον υποστηρίζει, λέγοντας «*Κύριοι κριταί, αν έχομεν άλλα διδόμενα θετικά να καταδικάσωμεν τον άνθρωπον, καλώς· ει δε, με λόγια οπού είπεν – είναι αληθινόν ότι ημπορεί να είπεν, και περισσότερα ίσως εις ημάς. Μ' όλον τούτο ο Καραϊσκάκης συνηθίζει να λέγη λόγια πολλά· τον ηξεύρομεν. Τώρα να ιδούμεν αν είναι πράξεις*» (Κασομούλης, τόμ. Β', 121) και στη συνέχεια «*Εκοίταξεν με βλέμμα συμπαθητικόν ο Καραϊσκάκης τον Στορνάρη*». Εκείνη την πρώτη μέρα της δίκης, η πλάστιγγα φαίνεται να γέρνει υπέρ του Καραϊσκάκη, αλλά τελικά η καταδίκη βγαίνει μέσω της, προφανώς υπαγορευμένης, αλλαγής της αρχικής μαρτυρίας του Βουλπιώτη, και ο Καραϊσκάκης τιμωρείται με στέρση δικαιώματος ανάμιξης στον Αγώνα, εκτός αν μετανοήσει και δώσει νέα πατριωτικά τεκμήρια. Αλλά πώς να τα δώσει αυτά, όταν όλοι απομακρύνθηκαν από αυτόν, λόγω της κακής φήμης που του έφερε η δίκη; (Διαφ. 33) Αποχωρώντας από το Μεσολόγγι, με σκοπό να επιστρέψει στα Άγραφα και να επανέλθει στο αρματολίκι, πιθανότατα για να συνεχίσει να το διοικεί με καπάκια, ο Καραϊσκάκης χαιρετά τον Μαυροκορδάτο ως εξής: «*Ε, ωρέ Μαυροκορδάτε, εσύ την προδοσίαν μου την έγγραφες εις το χαρτί, και εγώ ογλήγορα ελπίζω να σου την γράψω εις το μέτωπόν σου, (δια) να φανή ποίος είσαι! [Και κτύπησεν το μέτωπόν του με τα τέσσαρα δάκτυλα, δείχνων τον Μαυροκορδάτον] Εδώ! Λέγει. Έχετε υγείαν*» (Κασομούλης, Τόμ Β', 129).

(Διαφ. 34) Στη συνέχεια, συνοψίζοντας τα γεγονότα, επιστρέφοντας στον τόπο του την άνοιξη του 1824 και αυτή τη φορά ο Στορνάρης αναγκαστικά συνθηκολογεί, ενώ ο Καραϊσκάκης επωφελείται για να επιχειρήσει να αποσπάσει την εξουσία στα Άγραφα. Εισχωρεί σε περιοχή δικαιοδοσίας του Στορνάρη, ο οποίος, παρότι θορυβημένος, του προτείνει σύμπραξη εναντίον των Τούρκων, που όμως εκείνος αρνείται. Ως σφετεριστής, έρχεται σε διένεξη μαζί του, αλλά διαφεύγει αστραπιαία την ένοπλη εμφύλια αντιπαράθεση στο χωριό Περτούλι, διαβαίνοντας παράτολμα, απάτητα μονοπάτια και ανακαταλαμβάνει τα Άγραφα. Όταν όμως ο αρματολός Ράγκος, ο εκλεκτός του Μαυροκορδάτου που επίσης τα εποφθαλμιά, προτείνει στον Στορνάρη να ενεργήσουν εναντίον του με τη βοήθεια των Τούρκων, εκείνος αρνιέται λέγοντας «*Με Τούρκους μαζί δεν πηγαίνω να πολεμήσω [..], με Τούρκους δεν ανακατώνομαι*» (Κασομούλης, Τόμ. Β', 149). Τελικά ο Ράγκος με τη συνέργεια των Οθωμανών ανακαταλαμβάνει τα Άγραφα, ενώ ο Καραϊσκάκης διαφεύγει στη Στερεά Ελλάδα. Μεσολαβούν μάχες εναντίον της στρατιάς του Ομέρ Βρυώνη στο Βουλγαρέλι Άρτας, που δεν είναι νικηφόρες και ο Στορνάρης επιστρέφει και πάλι στο αρματολίκι του. Ενώ όμως καταφτάνει ο πιστός του Κασομούλης με το μερίδιο

αμοιβών που του αναλογεί από το πολυπόθητο αγγλικό δάνειο που επιτέλους έφτασε, ξεσπούν οικογενειακές έριδες, που αναγκάζουν αυτόν και τον γαμπρό του Γρηγόρη Λιακατά να εγκαταλείψουν οριστικά την περιοχή για το Νότο, παίρνοντας μαζί τους τα αρματολικά τους σώματα, με δύναμη περίπου 600 ανδρών.

(Διαφ. 35, Μεσολόγγι) Θα περάσουμε τώρα σε σύντομη εξιστόρηση της πολιορκίας του Μεσολογγίου, καθώς εκεί θα σκοτωθεί ο Στορνάρης, ενώ ο Καραϊσκάκης θα βοηθήσει μια φορά απ' έξω, παρενοχλώντας τα τουρκικά στρατεύματα. Τρία χρόνια μετά την πρώτη, αποτυχημένη απόπειρα κατάληψης του Μεσολογγίου από τους Κιουταχή και Ομέρ Βρυώνη, ο Σουλτάνος επανήλθε στα 1825 με νέο σχέδιο. Ανέθεσε και πάλι στον νικητή της Μάχης του Πέτα, Κιουταχή, με μια πανίσχυρη στρατιά 20.000 ανδρών που ξεκίνησε από τα Τρίκαλα, να καταλάβει την πόλη, συνδυάζοντας αυτή τη φορά την επιχείρηση με την εκστρατεία του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο. Η πολιορκία του Μεσολογγίου μπορεί να χωρισθεί σε δύο περιόδους: α) 15 Απριλίου έως 12 Δεκεμβρίου 1825, όπου ο Κιουταχής πολιορκεί μόνος του την πόλη χωρίς επιτυχία και β) 25 Δεκεμβρίου 1825 έως τις 11 Απριλίου 1826, όπου ενώνονται μαζί του οι δυνάμεις του Ιμπραήμ. Χωρίς σημαντική βοήθεια από τους υπόλοιπους Έλληνες, λόγω του εμφυλίου πολέμου, και έχοντας να αντιμετωπίσουν υπέρτερες εχθρικές δυνάμεις, οι 12.000 ψυχές του Μεσολογγίου αντιστάθηκαν καρτερικά επί ένα χρόνο. Από αυτούς, 4.000 ήταν άριστοι πολεμιστές από τα αρματολικά σώματα στην Ήπειρο και την Αιτωλοακαρνανία και Σουλιώτες, και υπήρχαν ακόμη 1.000 άνδρες, δυνάμενοι να φέρουν όπλα. Ο Στορνάρης ορίζεται εξ αρχής γενικός αρχηγός όλων των σωμάτων εντός του Μεσολογγίου, όμως παραιτείται ο ίδιος από τη θέση αυτή δύο μήνες αργότερα, για λόγους υγείας και αναλαμβάνει ο ντόπιος οπλαρχηγός Μακρής. Την οργάνωση της άμυνας ανέλαβε τριμελής επιτροπή υπό τον Ιωάννη Παπαδιαμαντόπουλο, έναν προεστό που χαρακτηρίζεται ως μια από τις πιο αγνές ψυχές του Αγώνα, και τους Δημήτριο Θέμελη και Γεώργιο Καναβό.

(Διαφ. 36, σχέδιο τείχους) Το φρούριο της πόλεως μετά την πρώτη πολιορκία είχε βελτιωθεί, κατόπιν των προσπαθειών του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, του Λόρδου Βύρωνα και του μηχανικού Μιχαήλ Κοκκίνη. Η τάφρος έγινε βαθύτερη, ο μικρός περίβολος υψώθηκε και ενισχύθηκε με πύργους και πολύγωνα προτειχίσματα, στα οποία δόθηκαν ονόματα Ελλήνων αλλά και ξένων αγωνιστών ανεξαρτησίας, όπως ο Γουλιέλμος Τέλλος κ. ά. Πάνω στα προτειχίσματα τοποθετήθηκαν 48 τηλεβόλα και 4 βομβοβόλα, ενώ ενισχύθηκαν και τα μικρά νησάκια της λιμνοθάλασσας, όπως το Βασιλάδι και η Κλείσοβα. Σχετικά με τον μηχανικό Κοκκίνη, με καταγωγή από τη Χίο, αναφέρω ότι σπουδάζει μηχανική στη Γαλλία και κατεβαίνει στην επαναστατημένη Ελλάδα από τη Ρουμανοβλαχία. Μιλούσε έξι γλώσσες και δίδασκε στην Ανώτερη Ελληνική Σχολή Βουκουρε-

στίου μαθηματικά, σχέδιο και γεωγραφία. Ο Κασομούλης περιγράφει στα *Ενθυμήματα* το ήθος της Φρουράς, που αντίκρυζε ατρόμητη, και με ελαφράδα ψυχής το θάνατο καθημερινά. Ακούμε το κείμενό του από τη μαθήτρια Έρη Κωνσταντίνου (**Κείμενο**).

(Τέλος Πολιορκίας, Διαφ. 38) Οι επιθέσεις των εχθρικών στρατευμάτων πυκνώνουν σταδιακά και ο κλοιός σφίγγει γύρω από το Μεσολόγγι. Καθώς το ελληνικό ναυτικό δεν κατορθώνει να παρεμποδίσει τον αποκλεισμό της πόλης, η πόλη δεν έχει πια τροφοδοσία και η κατάσταση τον Φεβρουάριο – Μάρτιο του 1826 είχε φθάσει σε οριακό σημείο. Οι πολιορκούμενοι (εκτός από τους μαχητές, υπήρχαν επίσης γυναίκες, παιδιά, τραυματίες και γέροντες) σιτίζονταν με φύκια, καβούρια, δέρματα, ποντίκια και γάτες. Υπό τις συνθήκες αυτές, που καθιστούσαν αδύνατη την αποτελεσματική υπεράσπιση της πόλης, αποφασίστηκε σε συμβούλιο οπλαρχηγών και προκρίτων στις 6 Απριλίου η Έξοδος, που ορίστηκε για τη νύχτα του Σαββάτου του Λαζάρου προς Κυριακή των Βαΐων (9 προς 10 Απριλίου). Τα μεσάνυχτα, σύμφωνα με το σχέδιο, χωρίστηκαν σε τρεις ομάδες, υπό τους Δημήτριο Μακρή, Νότη Μπότσαρη και Κίτσο Τζαβέλα, με την ελπίδα να διασπάσουν τις εχθρικές γραμμές, επωφελούμενοι από τον αιφνιδιασμό των πολιορκητών. Νωρίτερα είχαν σκοτώσει τους Τούρκους αιχμαλώτους, ενώ στην πόλη παρέμειναν τραυματίες και γέροι. Τα συγκλονιστικά γεγονότα της προετοιμασίας της Εξόδου αφηγείται πάλι ο Κασομούλης και διαβάζουν οι μαθήτριες Κλαίρη Ιωάννου και Έρη Κωνσταντίνου (Διαφ. 39, **αφήγηση Κασομούλη**).

(Διαφ. 40) Τα γεγονότα που ακολούθησαν, με την ηρωική Έξοδο, με την ανατίναξη από τον Καψάλη του σπιτιού του γεμάτου με πυρίτιδα, με τις μάχες να συνεχίζονται ακόμη για σχεδόν μια-δυο μέρες, επειδή κάποιοι υποχώρησαν, παραπλανημένοι από τη φωνή «Οπίσω, οπίσω!», είναι γνωστά σε γενικές γραμμές. Παραθέτω απλώς ότι ο Κασομούλης κατορθώνει να διαφύγει, αλλά κάποια στιγμή χάνει από δίπλα του τον Στορνάρη, που αδύναμος λόγω της ασθένειάς του, μένει πίσω και σκοτώνεται. Μαρτυρείται ότι από τους αρχικούς 4.000 περίπου της φρουράς, επέζησαν οι 1.300, ενώ μόνο 13-14 γυναίκες και 3-4 παιδιά κατόρθωσαν να ακολουθήσουν. Οι άλλοι, είτε σκοτώθηκαν, είτε πιάστηκαν και πουλήθηκαν σκλάβοι. Εδώ είναι ενδιαφέρον να θυμηθούμε ότι εκτός από τον Λόρδο Βύρωνα νωρίτερα, στα 1824, στην Έξοδο σκοτώνονται επίσης κι άλλοι φιλέλληνες, δηλαδή ο Μάγερ, που εκδίδει την εφημερίδα «Ελληνικά Χρονικά», και ακόμη τρεις Γερμανοί και ένας Πολωνός (στρατιωτικοί). (Διαφ. 41, αποτίμηση Μεσολ.) Ο ιστορικός Βλαχογιάννης χαρακτηρίζει το έπος του Μεσολογγίου «[...] παράδειγμα ομόνοιας αδερφικής μαζί και εξαίσιας φιλοτιμίας, σαν ξωτικό ανθοβόλημα πρωτόγνωρης παλικαριάς, όπου ο ένας δίνεται θυσία στους άλλους, όπου οι πολλοί προσφέρονται χαρούμενοι σ' ένα σκοπό μονάχα [...]». Το τραγικό γεγονός της πτώσης αποτυπώνεται

και στη λαϊκή μας παράδοση, σε αρκετά τραγούδια. Ακούμε ένα από αυτά, που απαγγέλλει ο μαθητής Νίκος Γούλας (Διαφ. 42, **κείμενο**).

Η θυσία του Μεσολογγίου εμπνέει και τον εθνικό μας ποιητή, Διονύσιο Σολωμό. Ακούμε το **τραγούδι «Άκρα του τάφου σιωπή»** από τον Αλέξανδρο Σαγκούρη.

Και ενώ τότε, τον Απρίλη του 1826, των παλικαριών οι ράχες *«παίρνουν αέρα»* (μαρτυρία Κασομούλη) στον κάμπο και οι ψυχές τους πετούν ψηλά, επανέρχομαι με διαφορετικό τρόπο σε ένα από τα αρχικά ερωτήματα που έθεσα: σαν την Περιμπανού του Χατζηδάκη, *«ποιος, αλλά και πως, τους θυμάται τώρα πια;»*. Παρακολουθώντας την ελληνική ιστορία και κοιτώντας σήμερα την πατρίδα μας, ήταν μόνο ένα όνειρο η ελευθερία που ζήτησαν και για την οποία θυσιάστηκαν;

(Διαφ. 43, δράση Καρ.) Πριν επιχειρήσω να δώσω μια απάντηση, ας παρακολουθήσουμε ακόμη λίγο τη δράση του Καραϊσκάκη, που αμέσως μετά την Έξοδο, βρισκόμενος σε κοντινή θέση, υποδέχεται και περιποιείται επιζήσαντες. Ο γενναίος και άριστος στρατηγός Καραϊσκάκης, μαζί με τον Ασπροποταμίτη Χ' πέτρου, που ανέφερα πιο πριν, οδηγεί στα 1826 σε πανωλεθρία τουρκικά σώματα στο Ζεμενό και την Αράχωβα και αποσπά τον ανεφοδιασμό του Κιουταχή, που έφτασε και στρατοπέδευσε στην Αττική, ακόμη και μέσα στην Ακρόπολη. Στα 1827, τον βρίσκουμε αρχιστράτηγο ενός ανομοιογενούς ελληνικού στρατεύματος στην Αττική, όπου όμως ξέρει να επιβάλει την πειθαρχία, και συστράτηγο μαζί με τον ορισμένο από την ελληνική διοίκηση Άγγλο ναύαρχο, Κόχραν, που όμως παρακολουθεί τα τεκταινόμενα από ασφαλή απόσταση, συγκεκριμένα από το δικό του καράβι. Ο αλαζονικός Κόχραν δεν έρχεται ποτέ σε συνάντηση με τον Καραϊσκάκη, που κατασκήνωνε ανάμεσα στους πολεμιστές του. Οι δύο στρατιωτικοί έχουν αγεφύρωτες διαφορές σχετικά με τον τρόπο που πρέπει να διεξαχθεί η αναμέτρηση με τους Τούρκους: ο Κόχραν επιθυμεί να παραταχθούν και να προχωρήσουν κατά μέτωπο, όπως ήταν ο συνηθισμένος τρόπος αναμέτρησης σε πεδινές μάχες στην Ευρώπη και χρησιμοποιήθηκε στους Ναπολεόντειους πολέμους. Έτσι όμως, έπεφταν πολλοί, εκτεθειμένοι καθώς ήταν στα εχθρικά πυρά, σαν αναλώσιμο "κρέας για κανόνια" για να αποτολμήσουμε μια ωμή, αλλά ρεαλιστική περιγραφή, και επιπλέον, στην προκειμένη περίπτωση, θα κινδύνευαν από το τουρκικό ιππικό, που δεν είχε αντίστοιχο στο ελληνικό σώμα. Η τακτική που ήθελε να ακολουθήσει ο Καραϊσκάκης ήταν πολύ πιο οικεία στους Έλληνες, πιο προσεκτική και κατάλληλη για το έδαφος: ήθελε να σκαφτούν στον κάμπο χωμάτινα ταμπούρια τη νύχτα, τα οποία θα αποτελούσαν στηρίγματα ώστε να προχωρήσουν σιγά-σιγά την ημέρα και να κερδίσουν έδαφος πριν από μια μεγάλη έφοδο κοντά στους εχθρούς. (Διαφ. 44) Ο Κόχραν, εκνευρισμένος, διατάσσει ξεροκέφαλα να ακολουθηθεί το δικό του σχέδιο δράσης, μάλιστα μεταφέρονται τα λόγια του στον έλληνα απεσταλμέ-

νο Χριστόδουλο Χ" πέτρου ως εξής: «[...] όταν δεν θέλουν να κινηθούν δεν ημπορώ να τους ειπώ στρατιώτας, και ότι είναι καλοί μόνον δια κλέφτικαις δουλειαίς και δια να ψήνουν κοκορέτζια». Σε αυτό, Καραϊσκάκης δίνει την εξής ειρωνική, παληκαρίσια απάντηση: "Ο αρχηγός⁵ αποφάσισεν να βάλει εις πράξιν το σχέδιόν σου, και όλος ο στρατός θα κινηθή· πλην, επειδή οι Έλληνες δεν ακολουθούν εάν δεν ιδούν τον αρχηγόν εμπρός και πρώτον, δια το καλόν παράδειγμα, ως Στόλαρχος και ως ειδήμων, να έβγη από το καράβι και να εμβή εμπρός, και τότε να τρέξωμεν κοντά του έως εκεί που θέλει". Διακρίνει κανείς στα λόγια του τον έντιμο και περήφανο αρματολό, που μάχεται ο ίδιος στις πρώτες γραμμές, ανάμεσα στους άλλους, αντί να παρακολουθεί από ασφάλεια, και φυσικά διακρίνουμε την εντελώς δικιά του περιπαικτική, αλλά ντόμπρα αυθάδεια. Λίγο μετά, ο Καραϊσκάκης, που διακινδύνευε κάθε μέρα τη ζωή του από εχθρικές βολές, περιδιαβαίνοντας τα προμαχώματα, σκοτώνεται σε μια αψιμαχία. Η μάχη σύμφωνα με την τακτική του Άγγλου καταλήγει φυσικά στη γνωστή πανωλεθρία στη θέση Ανάλατο στο Φάληρο.

Ο Αγώνας του '21 τελειώνει μετά και τη ναυμαχία του Ναυαρίνου σε διπλωματικό επίπεδο, με την υποστήριξη των Μεγάλων Δυνάμεων, που με δυσκολία αναμίχθηκαν στην αρχή του, αλλά και που, παρά την δηλωμένη υποστήριξη της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης και την υποτιθέμενη προσήλωση σε ανθρωπιστικά ιδανικά, επιζητούσαν και να εξυπηρετήσουν τα δικά τους συμφέροντα στην Ελλάδα. Τα αρματολίκια καταργούνται στην ελεύθερη Ελλάδα και ως επί το πλείστον στην σκλαβωμένη επικράτεια, ή λειτουργούν αποδυναμωμένα πια, καθώς οι Τούρκοι έχουν αντιληφθεί τη ζημιά που μπορούσαν να προξενήσουν.

(Αποτίμηση αρματολ. 45) Γυρνώντας τώρα στο χαρακτηρισμό των αρματολών και στη σημασία της ιστορικής γνώσης για το '21: παρά τις μεταξύ τους έριδες και αντεκδικήσεις, παρά τους εγωϊσμούς τους, οι οπλαρχηγοί ήταν αυτοί που πήραν πάνω τους τον Αγώνα και τον έφεραν εις πέρας. Είναι σίγουρα θλιβερός ο απολογισμός των δολοπλοκιών των περισσότερων από τους πολιτικούς εναντίον τους, μέχρι να οριστεί Κυβερνήτης ο Καποδίστριας, που όμως δολοφονείται άνανδρα πριν προλάβει να στερεώσει το όραμά του. Το σίγουρο είναι πως, στην κρίσιμη στιγμή, οι ήρωες ανάμεσα στους αρματολούς δεν διστάζουν να θυσιάσουν τα πάντα: οικογένεια, περιουσία και τέλος την ίδια τους τη ζωή, λέγοντας απλά «το χρέος μου έκαμα». Ο Καραϊσκάκης είπε «Η πατρίς είναι μία· παντού είναι ο αυτός αγών· ή Ρούμελη ή Πελοπόννησος το ίδιο κάνει» και έτσι καταλαβαίνουμε, όπως επισημαίνει ο Κωστής Παπαγιώργης, ότι έχει υπερβεί τις παλιές του τοπικές βλέψεις και έχει ανεβεί όλους τους αναβαθμούς που απαιτούσε το φρόνημα του εθνικού αγωνιστή. Έχοντας νιώσει στο πετσί

---

⁵ Σημ.: μιλά για τον εαυτό του σε γ' πρόσωπο, μάλλον μιμούμενος ειρωνικά επίσημο ύφος ομιλίας.

του βαθιά τη διχόνοια, όταν πεθαίνει ο Καραϊσκάκης λέει το βαρυσήμαντο και για μας σήμερα: «*Εγώ πεθαίνω. Όμως εσείς να είστε μονοιασμένοι και να βαστήξετε την πατρίδα*».

(Διαφ. 46) Πέρα από τον πατριωτισμό, και για να γίνει αναφορά στη γιορτή του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου και στη χριστιανική πίστη ως θεμέλιο της ανθρώπινης ύπαρξης, για όσους την πιστεύουν, ας ακούσουμε τον Στορνάρη να λέει τα παρακάτω. Όταν ο Κασομούλης τον ρωτά για το πώς ανέχεται ανθρώπους που του δημιούργησαν δυσκολίες και του εναντιώθηκαν μέσα στο αρματολίκι του: «*Έχομεν ανέκαθεν παραγγελίαν από τους πάππους μας, εις τον εχθρόν μας όσον δυνάμεθα καλόν να κάμνωμεν, και ποτέ κακόν να μη ζητούμεν να τον γίνη. Αυτό το εβάσταξαν οι ιδικοί μου όλοι, και το βαστώ και εγώ. Τούτο το Ευαγγελικόν και ηθικόν αξίωμα μ' ευχαρίστησεν από όλα τα άλλα περισσότερον*» (Κασομούλης, Τόμ. Β', 47). Νομίζω ότι δεν χρειάζεται κανένα άλλο σχόλιο στη ρήση αυτή.

Καταθέτω δύο ακόμη σκέψεις πριν κλείσουμε τη γιορτή μας με την **Ωδή στον Καραϊσκάκη** του Σαββόπουλου, που μας κρατά ζωντανή τη μνήμη του αγωνιστή και άλλων σαν αυτόν. Θα ήθελα να αναλογιστούμε όλοι το βάρος της θυσίας τους με τον εξής τρόπο: πόσοι από εμάς άραγε θα πηγαίναμε όχι σε μάχη σώμα με σώμα, για να σκοτώσουμε ή να σκοτωθούμε, αλλά σε μια ειρηνική απόβαση στα Ίμια, σε μια διεθνή ομάδα από Έλληνες, Τούρκους, αν θέλουν, και άλλους φιλέλληνες και φίλους της Ειρήνης; Αφήνω αυτό το ερώτημα μετέωρο και, επειδή δεν μίλησα καθόλου για δυνατότητες ελληνοτουρκικής φιλίας στην επικίνδυνη γειτονιά που ζούμε, καταθέτω μια προσωπική μου εμπειρία από φοιτητικό σύλλογο ελληνοτουρκικής φιλίας στη Γερμανία όπου ήμουν μέλος. Είχαμε καλέσει διάφορους για ομιλίες, ανάμεσά τους και τη γνωστή συγγραφέα Ρέα Γαλανάκη, για να μας μιλήσει για το βιβλίο της «*Ο βίος του Ισμαήλ Φερικ Πασά*», που συνιστώ ανεπιφύλακτα, επίσης δημοσιογράφους και φυσικά ιστορικούς. (Διαφ. 47, Παρετυμολογία) Ένας Γερμανός ιστορικός μας μίλησε για το τι έγραφαν οι χρονογράφοι στον 14^ο και 15^ο αιώνα, όταν οι Οθωμανοί είχαν περικυκλώσει το Βυζάντιο, που κινδύνευε. Εκτός από αρνητικές περιγραφές τους, υπήρχαν και θετικές, οι οποίες τους εμφάνιζαν ως δικαιούχους στην περιοχή, βάσει των εξής ετυμολογιών: το τουρκικό όνομα Ibrahim προερχόταν, λέει κάποιος, από το ...Πρίαμος! Άρα σωστά διεκδικούν τα πατρογονικά τους εδάφη... Και ενώ εμείς οι νέοι φοιτητές που ακούγαμε, Έλληνες και Τούρκοι, ψάχναμε αμήχανοι καμιά κομψή αντίρρηση ή απλώς διατύπωση για να πούμε στο τέλος της ομιλίας, ένας έμπειρος καθηγητής⁶ σχολίασε ως εξής: «*Και όλες αυτές οι ετυμο-*

---

⁶ Ήταν ο καθηγητής Johannes Niehoff – Panagiotidis, που τότε βρισκόταν στο Freiburg i.Br., (<http://www.geisteswissenschaften.fuberlin.de/we02/institut/mitarbeiter/Professoren/niehoffp/index.html>), αλλά δυστυχώς δεν θυμάμαι το όνομα του άλλου Γερμανού επιστήμονα, και το σχετικό πρό-

λογικές ανοησίες ήταν συχνές;», για να απαντήσει ο ομιλητής «Ναι, βέβαια, ήταν όντως ανοησίες από εχθρούς του Βυζαντίου, οι Οθωμανοί δεν είχαν σχέση με τους αρχαίους Τρώες!». Ήταν μια αποκάλυψη για τη σκέψη μας, μια εμπειρία ζωής. Με αυτό που μόλις είπα, δεν παίρνω βέβαια καμία συνολική θέση στο Μακεδονικό ζήτημα, που έχει πάρα πολλές ειδικές πτυχές, παρά θέλω μόνο να αποδείξω τη σημασία της ιστορικής γνώσης, που προφυλάσσει από πολλές παγίδες και δίνει το πολύτιμο αγαθό της συλλογικής, εθνικής αυτοσυνειδησίας

(Διαφ. 48 μνημείο) Ακούμε την **Ωδή στον Καραϊσκάκη του Σαββόπουλου**.

(Ευχαριστίες στον Θ. Νημά για την παραχώρηση υλικού, στους συναδέλφους⁷ κλπ.)

Εύχομαι χρόνια πολλά, και του χρόνου να γιορτάσουμε πάλι με περισσότερη ασφάλεια και περισσότερη ελευθερία.

Βιβλιογραφία

Ασδραχάς, Σπύρος Ι., «Ο κόσμος των αρματολών και κλεφτών», Εφημ. *Η Καθημερινή*, Αρχείο Πολιτισμού, 25.04.2010, διαθέσιμο στο <http://www.kathimerini.gr/391596/article/politismos/arxeio-politismoy/o-kosmos-twn-armatolwn-kai-kleftwn> [Τελευταία πρόσβαση: 14/3/2018]

Ασδραχάς, Σπύρος Ι., «Οι κοινωνικοί συντελεστές της Επανάστασης», Εφημ. *Η Καθημερινή*, Αρχείο Πολιτισμού, 16/10/2011, διαθέσιμο στο <http://www.kathimerini.gr/440224/article/politismos/arxeio-politismoy/oi-koinwnikoi-syntelestes-ths-epanastashs> [Τελευταία πρόσβαση: 14/3/2018]

Βακαλόπουλος, Απόστολος, «Νέες ειδήσεις για τις επαναστάσεις του 1821-1829 και 1854 στη Μακεδονία», *Μακεδονικά*, 28, 1992, 1-20. Διαθέσιμο στο <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/makedonika/article/view/5678> [Τελευταία πρόσβαση: 22/3/2018]

γραμμα είναι τώρα κάπου κρυμμένο σε παλιά μου αρχεία. Η πληροφορία πάντως είναι που έχει σημασία, και τα στοιχεία μπορούν αν βρεθούν με αναζήτηση. Οι απόψεις αυτές σήμερα έχουν ανααιρεθεί και πιθανότατα δεν στηρίζονται πια από σοβαρούς Τούρκους επιστήμονες, όμως σημασία έχει η επίδρασή τους στην εποχή τους.

⁷Ευχαριστώ θερμά τους συναδέλφους καθηγητές του Μ.Σ.Θ. Δημήτρη Πρατσινάκη, Παύλο Γαϊτανίδη, Στέργιο Ζυγούρα και Κωνσταντίνα Χαλιάσου για τη βοήθειά τους στην οργάνωση της γιορτής και την παραχώρηση υλικού τους.

Βακαλόπουλος, Απόστολος, "Επισκόπηση των ελληνικών μαχίμων δυνάμεων πριν από την Επανάσταση του 1821", *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. ΙΑ', 417-420.

Ζυγούρας, Στέργιος, «Ηρωισμός – Εμφύλιος – Δάνεια & Ελληνική Ταυτότητα στην Επανάσταση του 1821», Επετειακή ομιλία στο Μουσικό Σχολείο Θεσσαλονίκης, 25.3.2015, διαθέσιμο στο https://l.facebook.com/l.php?u=http%3A%2F%2Fmsth.gr%2Fattachments%2Farticle%2F1471%2F%25CE%259F%25CE%25BC%25CE%25B9%25CE%25BB%25CE%25AF%25CE%25B1_25.3.2015.pdf&h=ATOZpZEc2UI6jqGsO1Q5rbF3Ko2J8S1YkNPP1Pix5g8W6zI64k3VI2yT09GhPSD8ImT5HwAxC5171n3iRY4d-zw349X3iGzNu8xFuunCYP-PywuGE1E [Τελευταία πρόσβαση: 22/3/2018]

Κασομούλης, Νικόλαος, *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων, από τα 1821 μέχρι των 1833* (σχόλια Γιάννη Βλαχογιάννη), Βεργίνα, Αθήνα 2005. [Το κείμενο του Κασομούλη ή αποσπάσματά του είναι επίσης διαθέσιμο στις ακόλουθες ιστοσελίδες: <http://ebooks.edu.gr/modules/ebook/show.php/DSGL-A111/251/1847,6003/> (Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Α' Λυκείου, βιβλίο μαθητή, διαδραστικό e-book) και <http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/7/2/f/metadata-02-0000243.tkl> (Ολόκληρο το κείμενο του Κασομούλη στην ψηφιακή συλλογή Ανέμη)

Λούβη, Ευαγγελία – Ξιφαράς Χρ. Δημήτριος, *Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία Γ' Γυμνασίου*, Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Διόφαντος, Αθήνα.

Νημάς, Θεόδωρος, *Ιστορία και μνημεία των επαρχιών Τρικάλων και Καλαμπάκας, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2018.

Παπαγιώργης, Κωστής, *Τα Καπάκια. Βαρνακιώτης, Καραϊσκάκης, Ανδρούτσος, Καστανιώτης*, Αθήνα 2003, 4^η έκδοση

Στάθης, Παναγιώτης, «Γιατί επαναστάτησαν οι κλέφτες και αρματολοί», Εφημ. Το Βήμα, 25/3/2007, διαθέσιμο στο http://www.vlioras.gr/Philologia/History/New/1453_1821/2007_03_25_Vima_Kleftarmatoloi.htm [Τελευταία πρόσβαση: 20/3/2018]

Σφυρόερας, Βασίλειος, «Σώματα αντιστάσεως του ελληνισμού», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. ΙΑ', 144-150.

Λήμματα Νικόλαος Στουρνάρης, Γεώργιος Καραϊσκάκης, Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, Έξοδος του Μεσολογγίου, Αρματολοί, Κλέφτες, Νικόλαος Κασομούλης, στην ελληνική Wikipedia (<https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A0%CF%8D%CE%BB%CE%B7:%CE%9A%CF%8D%CF%81%CE%B9%CE%B1>, Τελευταία πρόσβαση: 24/3/2018)

<http://fourtounis.gr/arthra/2011/14-04/14-04-2011.html> [Ιστοσελίδα του εκπαιδευτικού Βασίλη Φουρτούνη, αναπληρωματικού αιρετού ΑΠΥΣΠΕ Αττικής (το 2011), Αντιπροέδρου Συλλόγου Εκπ/κών «Ο ΠΕΡΙΚΛΗΣ», τελευταία πρόσβαση: 27/3/2018)

<https://www.mylefkada.gr/lefkadas-secrets/dioriktos-7719/> [Ιστοσελίδα του συγγραφέα Γιώργου Λεκάκη με ιστορικό περιεχόμενο σχετικά με τη Λευκάδα (τελευταία πρόσβαση: 29/3/2018)]

Επιπλέον προτεινόμενη βιβλιογραφία

Καραμπελιάς, Γιώργος, *Συνωστισμένες στο Ζάλογο. Οι Σουλιώτες, ο Αλή Πασάς και η αποδόμηση της ιστορίας*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2011

Λαζανάς, Βασίλειος – Μυγδάλης, Λάμπρος, *Το Έπος του Μεσολογγίου. Η απήχρησή του στη γερμανική ποίηση της ίδιας εποχής*, Ιδιωτική έκδοση, Αθήνα 1991